

© Устич С. І.

Устич С. І., кандидат філософських наук, доцент, директор Інституту транскордонного співробітництва

УДК 327(4)

ГЕНЕАЛОГІЯ СИСТЕМНОЇ МЕТОДОЛОГІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ СУСПІЛЬСТВА

В статті аналізуються основні віхи становлення та розвитку системно-методологічного знання про суспільство, відзначаються об'єктивні фактори його історичної обмеженості, обґрунтовується значення фундаментальних ідей про системну якість для розвитку сучасної науки про соціальні системи.

Ключові слова: системно-методологічне знання, система, суспільство, системне дослідження, системологія.

ГЕНЕАЛОГІЯ СИСТЕМНОЙ МЕТОДОЛОГИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ОБЩЕСТВА

В статье анализируются основные вехи становления и развития системно-методологического знания об обществе, отмечаются объективные факторы его исторической ограниченности, обосновывается значение фундаментальных идей о системном качестве для развития современной науки о социальных системах.

Ключевые слова: системно-методологическое знание, система, общество, системное исследование, системология.

GENEALOGY OF SYSTEMATIC METHODOLOGY RESEARCH SOCIETY

The paper analyzes the main milestones in formation and development of the systematic and methodological knowledge about society, observed objective factors to the historical limitations, substantiated the importance of the fundamental ideas on the system quality for the development of the modern science on social systems.

Keywords: system-methodological knowledge, system, society, system research, systemology.

Відкриття феномену системної, неаддитивної якості природи та суспільства слід віднести до найбільш значимих досягнень людства. Це відкриття припіднімає завісу таємничості над багатьма явищами світу. Формула «ціле більше суми його частин» або «2+2 може бути більше 4» стає потужним знаряддям пізнання й перетворення дійсності. Поставлене ще в Біблії питання, чи не має горщик більше сили, ніж глина, з якого він зроблений [1, с.25], нарешті, отримало ствердну відповідь.

Становлення системних розробок та системної методології як нового напряму дослідницької діяльності характерне для розвитку науки другої половини ХХ ст. Головним завданням системних досліджень прийнято вважати, з одного боку, аналіз і конструювання систем різного типу, а з іншого — керування природними системами.

Важливість системних досліджень визначається двома групами взаємозумовлених факторів. Одна з них має об'єктивно-практичний характер і пов'язана з різким посиленням у сучасних умовах інтегративних характеристик об'єктів. Інша група факторів зумовлена поглибленням природничих і суспільних досліджень, яке відбувається перманентно. На певному щаблі розвитку цього процесу були створені необхідні методологічні й теоретичні передумови виникнення якісно нових — системних досліджень. Значення цих факторів для становлення системології¹ досліджується в роботах багатьох вчених, зокрема, В.Афанасьєва, Д.Гвішіані, М.Згуровського, В.Кременя, В.Кузьміна, С.Братена (Braten), Ф. Гайєра (Geyer), І.Зоувена (Zouven) та інших.

Проте, до жаль, в літературі недостатньо повно відображено логіку якісних перетворень системно-методологічного знання, без чого важко зрозуміти тенденції його сучасної інноваційної динаміки.

Тому метою статті і є ідентифікація та аналіз основних етапів зародження та еволюції системного знання про суспільство.

У сучасній науковій літературі утвердилася думка про наявність особливої гносеологічної

¹ Системологія – сучасна наука про сутність і розвиток природних та штучних систем.

призми чи особливого «виміру» реальності, що передбачає розгляд явищ природи і суспільства з позицій закономірностей системного цілого і взаємодії частин, що його складають.

Не варто, однак, забувати про те, що цей висновок був зроблений на основі багатовікового історико - пізнавального процесу нагромадження системних знань про навколишню дійсність. Утвердження принципу системності було підготовлене тривалою історією природничих наук і філософії. Апеляція до інтелектуальної спадщини минулого проливає світло на логіку розвитку, тенденції системно-пізнавального процесу [2, с.895] тому аналіз методологічних проблем системного пізнання суспільства доцільно розпочати з розгляду основних рубежів розвитку системно-методологічного знання [3, с.15-17].

В історичному плані системно-методологічне знання являє собою різноманітні ідеї цілого як нерозривної єдності частин. Таке знання характеризувалося тією чи іншою мірою теоретичної зрілості і концептуальної оформленості, причому *системні уявлення про суспільство, як правило, співіснували в синкретичному вигляді із системними поглядами на природу і людське мислення.*

Перші, інтуїтивні за своїм характером, здогадки про інтегративну суть явищ природи і суспільства почали з'являтися там і тоді, де і коли почали формуватися протонаукові уявлення про навколишній світ. Саме поняття «система», яке, щоправда, використовується лише в онтологічному плані, на позначення світового порядку (укладу), з'являється уже в епоху еллінізму у філософії стоїцизму. Погляд на світ як на єдине ціле можна простежити у багатьох інших філософських школах давнини (античності), наприклад, у філософській системі Арістотеля (Aristotle).

У теоретичній формі системні уявлення вперше з'являються в XVI ст. у філософії механіцизму. Як відомо, механіцизм виник під впливом бурхливого розвитку природничих наук, насамперед математики, а також астрономії і фізики. Основи механістичного бачення світу заклали Декарт (Descartes), а пізніше розвинули Копернік (Copernik), Галілей (Galilei), Ньютон (Newton) та інші вчені. У центрі класичної теорії механізму — поняття механізму-системи. Відповідно до основних ідей механіцизму робота механізму забезпечується функціональною спеціалізацією його частин, а також їхньою інтеграцією в єдине ціле. Механізм не має власного джерела розвитку, робочі імпульси його внутрішніх змін привносяться силою із зовні. Сам розвиток — рух по колу без будь-яких якісних змін, як зменшення і збільшення, як повторення.

Значно глибшими і розвиненішими є системні уявлення філософів нового часу, особливо класиків німецької філософії І. Канта (Kant), Ф. Шеллінга (Schelling), Г. Гегеля (Hegel). Ці видатні мислителі дали різнопланові визначення системи. При цьому особливу увагу вони приділяли таким її специфічним властивостям, як цілісність та єдність. Так, у розумінні Шеллінга, система — це така сукупність, яка сама за себе відповідає і в собі узгоджується [4, с.31]. Гегель визначає систему як суттєво внутрішньо пов'язану цілісність [5, с. 132-133].

Велику увагу філософи приділяли розробці онтологічних аспектів вчення про системи. Системність — всезагальна властивість існування об'єктів, явищ і процесів об'єктивної реальності — така їхня спільна думка. Наприклад, Кант у ролі системи розглядає різноманітність усього існуючого: від людини («елементарної системи») [6, с.311] до Всесвіту (системи всієї матерії) [7, с. 173]. Останню, на думку Канта, можна розглядати лише як систему скінченних причин [8, с.91]. Підкреслюючи діалектику цілого і частини в системі, він писав, що «ціле служить кожній частині і кожна частина — цілому» [9, с.100]. З цього приводу Гегель зазначав, що ми повинні розглядати природу як систему ступенів, кожен з яких обов'язково витікає з іншого і є тією найближчою істиною, з якої він витікає [10, с.28].

Така підпорядкованість елементів систем призводить до встановлення їхньої відповідної ієрархії, організованості. У своїй праці «Про обґрунтований на апріорних принципах перехід від метафізичних начал природознавства до фізики» (1798—1803) Кант підкреслював, що світ є системою з властивою їй організованістю; остання ж зумовлена тим, що природа є організуючою силою (началом).

Важливо зазначити, що системність в уявленнях Канта, Шеллінга, Гегеля не закріпилася, статична якість об'єктів, а така суттєва його риса, яка постійно змінюється, причому джерело цього розвитку іманентне, його визначає сама система. Так, Шеллінг пише, що причина руху системи повинна знаходитися не поза, а всередині системи [11, с.31]. Тим самим було зроблено рішучий крок вперед на шляху подолання метафізичної обмеженості класифікаційних теорій, які панували в натурфілософії Нового часу і прагнули втиснути все існуюче в прокрустове ложе квазісистемності [12, с.9].

Ці глибокі, влучні характеристики онтології систем ґрунтуються на загальному розумінні

природи системної якості. Базуючись на відповідних філософських засадах, - і Кант, і Шеллінг, і Гегель розглядають системність не як об'єктивну якість, атрибут природної і соціальної реальності, а як прояв, відблеск «божественного начала», «абсолютної ідеї» в об'єктах, явищах і процесах світу. Кант, зокрема, вважає системність не ознакою «предметів досліду», а властивістю божественного досвіду в предметах, або лише предметами в ідеї, а не в реальності [13, с. 558]. В іншому місці він також пише, що питання про систематичну єдність передбачає сама природа розуму і воно стосується виключно його (розуму. — С. У.) внутрішнього складу [14, с.587]. Шеллінг і Гегель також вважали, що системність є атрибутом духу, Я, суб'єкта, а не об'єктивної реальності. У такому ж плані представники німецької класичної філософії розглядали організацію і саморух систем.

Найвищого розвитку системно-методологічне знання XVII—XVIII ст. досягло в своїх теоретико-пізнавальних аспектах. Так, представники німецької класичної філософії послідовно відстоюють думку про те, що духовна освіченість, і насамперед знання, настільки ж системні, як і природа та суспільство. Так, на думку Канта, духовний світ є таким же «системним устроєм», як і світ матеріальний [15, с.311]. Основоположники системного знання пішли далі від цієї констатації, до обґрунтування системності як невід'ємної властивості істинного знання, науки в цілому. Гегель неодноразово підкреслював, що знання зможуть бути викладені лише як система, «істинне справжнє тільки як система» [16, с.12]. Кант ще раніше зазначав, що «сукупність знань, упорядкована згідно з принципами, є системою» [17, с. 440]. Він висунув спеціальну теорію пізнавальної діяльності, яка базувалася на врахуванні системної якості наукових знань — архітектоніки, кваліфікуючи її як вчення про науковий бік наших знань взагалі, мистецтво побудови системи. Саме архітектоніка, на думку Канта, повинна довести профанам, як за допомогою системної єдності повсякденне знання з простого агрегату знань перетворюється в систему [18, с. 314]. Кант першим усебічно обґрунтував методологічну функцію системності як методу пізнання навколишньої, в тому числі соціальної, дійсності. Він писав у чернетках, що дехто вважає, що створює системи, але у нього виникають лише агрегати. Для останніх потрібна лише манера; система ж потребує методу...² [19, с. 176].

Оцінюючи значення німецької класичної філософії для розвитку системно-методологічного знання, дослідник Яна Пуршова (Rigšova) у праці «Розвиток системних теорій суспільства» підкреслює, що, незважаючи на незаперечні успіхи, досягнуті німецькою класичною філософією в розробці онтологічних і гносеологічних проблем цілісності, загалом вона не змогла подолати рамки системно-механістичного розуміння об'єктивної дійсності, і, головним чином, соціальної. Авторка вважає, що цього не вдалося досягнути до кінця і прийдешинім філософсько-соціологічним напрямом, у яких проблеми системності посідали чільне місце. Наприклад, французькому утопічному соціалізму - Сен-Сімон (Saint-Simon), Фур'є (Fourier) або теорії «соціальної фізики» математика і астронома А. Кетелетема (Queteletem) [20, с.321].

Висновок про те, що системний механізм і в пізнішій формі не «переріс» себе, підтверджує передусім аналіз теоретичної спадщини італійського філософа і соціолога XIX ст. Вільфредо Парето (Pareto), який є автором однієї з перших цілісних концепцій соціальної системи. В основі цієї концепції — механістичне розуміння суспільства як сукупності соціальних молекул — індивідуальних суб'єктів. Парето вважав, що як і системи атомів і молекул, що мають температурні, електричні та інші параметри, соціальна система має свої суттєві риси. Він ідентифікував два типи взаємозалежності елементів в соціальній системі: перший тип – пряма залежність різних соціальних груп, другий – непряма залежність. Значну увагу Парето приділяв аналізу «еквілібрима» — соціальної рівноваги [21, с.252-253].

В якісно новій формі постають системні погляди в органічній теорії XIX ст. Вона сформувалась під впливом серйозних відкриттів у біології. Засновником органічної теорії був

² Методологічне значення вчення про системність як метод теоретико-пізнавальної, наукової діяльності проявилось значно пізніше, в середині XIX ст., з виникненням систематики, тобто етапу наукового пізнання, який прийшов на зміну класифікації, на якому розробляються форми і методи структурної організації конкретно-наукового знання. Першим успішним дослідом систематизації була, як відомо, систематика Ліннея (Linné) в біології. З часом на основі вирішення синтетичних завдань були побудовані періодична система елементів у хімії, метрична система мір у фізиці, таксонометрична система побудови земної кори в геології, космологічна система зіркових утворень в астрономії тощо.

французький філософ О. Конт (Comte). Ідеї О. Конта всебічно розвинули англійський філософ Г. Спенсер (Spencer) та ін. Основними критеріями, якими оперує органіцизм і які розглядаються ним як ідентичні, є поняття суспільного організму, органічної системи і соціальної системи. Суспільний організм є складним цілим, що формується за законами доцільності. Особливістю соціального організму є наявність у ньому авторегулятивних процесів.

Суспільний організм — динамічне утворення, що перебуває і постійному розвитку. Суб'єктивним джерелом цього розвитку виступає самовдосконалення ідеї. Розвитку, однак, властиві лише еволюційні зміни, які не призводять до стрибкоподібних якісних «метаморфоз».

Щоб краще розглянути системно-органічні погляди, звернімося до характеристики теоретичної спадщини Г. Спенсера — одного з найяскравіших представників органіцизму.

У праці «Основи соціології» Г. Спенсер пише: «Існують два великі класи агрегатів, з якими ми можемо порівнювати суспільний агрегат: клас агрегатів неорганічних і клас агрегатів органічних. Запитаймо ж себе зараз: чи виявляють відмінні властивості суспільства, які розглядаються окремо від його живих одиниць, яку-небудь подібність до властивостей неживого тіла або ж вони цілком не подібні ні до одних, ні до других?»

Достатньо лише поставити перше з цих питань, щоб відразу ж відповісти на нього заперечно. Ціле, що складається з живих частин, не може бути подібним за своїми особливостями до бездушного цілого. Друге питання... мусить бути вирішене позитивно» [22, с. 278].

Подібність суспільних і органічних «агрегатів» (систем) Г. Спенсер бачить у спільності таких їхніх рис:

- росту;
- збільшення складності побудови із збільшенням у розмірах;
- прогресивної диференціації відправлень;
- зростання взаємозалежності частин з розвитком;
- взаємозалежності між життям одиниць і життям усього агрегату.

Спенсер виділяє і спільні функції суспільних і органічних систем, які реалізуються через одні і ті ж підсистеми: системи органів живлення, розподільчої системи, регулятивної системи.

Отже, ідея схожості, подібності соціальної і органічної цілісності в органічній теорії достатньо обґрунтована. Причому слід підкреслити, що аналогія, яка проводиться органіцизмом, не настільки тривіальна, як може здатися на перший погляд³ [23, с. 278-292]. Це - не повне ототожнення соціального і органічного, як іноді подається в історико-філософських дослідженнях. Пояснюючи позицію основоположника органіцизму Конта, Спенсер вказує: «Він (О. Конт. — С. У.) не порівнював суспільний організм з якимсь особливим родом індивідуального організму, а просто стверджував, що основи організації однакові в обох випадках» [24, с. 371]. В іншому місці Спенсер висловлює вже власну точку зору з цього приводу: «Хай буде мені дозволено тут ще раз вказати на те, що між політичним тілом і живим тілом не існує жодних інших аналогій, окрім тих, які є необхідним наслідком взаємної залежності між частинами, що виявляється однаково і одним, і другим» [25, с. 371]. Отже, згідно з поглядами теоретиків органіцизму, єдиною спільністю між двома порівнюваними родами організмів є спільність основних принципів організації [26 , с.371].

Як бачимо, порівняно з механіцизмом, класичний органіцизм робить суттєвий крок уперед: він доповнює структурний і функціональний аспекти системної рефлексії еволюційними уявленнями. Крім того, він значно більше розвинутий, конкретизований, озброєний певним категоріальним апаратом. Однак аналогія принципів органічної і суспільної систем, яку проповідують теоретики органіцизму, свідчить про недостатнє розуміння ними природи суспільної якості, діалектики суб'єктивного і об'єктивного, поверхневе трактування суспільних відносин.

Вище йшлося про два основні різновиди системних уявлень: системні ідеї, які розвиваються на основі механіцизму і органіцизму. Пуршова, однак, вважає, що одночасно з системно-механістичним і системно-органічними типами системно-методологічного знання в ХІХ ст. формується ще один його тип — «гібридний», якій виник внаслідок злиття основних елементів

³ Очевидно, що в органічній теорії неправильно є не сама ідея аналогії суспільства і організму, а позиція, згідно з якою така аналогія мусить висуватися на передній план конкретного аналізу суспільства.

перших двох типів. Системні уявлення такого типу, на думку Пуршової, простежуються в працях німецького філософа і соціолога Ф. Тенніса (Tönnies), французького вченого Е. Дюркгейма (Durkheim) та ін.

Гібридний характер системних ідей, сформульованих цими мислителями, проявляється, наприклад, в тезі про те, що розвиток природи і суспільства проходить від етапу механічного до етапу органічного руху [27, с.67-68].

Розвиваючи теоретичну спадщину попередників, важливий крок у науковому поясненні феномена інтегративності, цілісності як особливої якості об'єктивної реальності зробив Маркс. Безумовно, він спирався при цьому на ідею неаддитивного характеру цілісності, висловлену ще древніми філософами, котрі стверджували, що ціле є більшим, ніж сума його частин. Однак не можна не зауважити, що він сприяв наповненню цієї ідеї, яка існувала раніше нерідко у формі простої констатації, реальним змістом, пояснюючи цілісність зсередини, розглядаючи її як об'єктивно існуючу інтегративну якість об'єктів, процесів і явищ дійсності. Тим самим він прагнув очистити системні уявлення від таємничості, містики, які супроводжували їх протягом тривалого часу.

Своє розуміння інтегративної якості Маркс апробував у багатьох політекономічних (наприклад, при аналізі чуттєво-надчуттєвої якості товарів — вартості) [28, с.81] і філософсько-соціологічних (зокрема, при визначенні формаційних закономірностей) дослідженнях.

Визнання важливості марксистських ідей у розробці актуальних проблем системології не дає, однак, підстав для штучного, кон'юнктурного системологічного «осучаснення» марксизму. Раніше у літературі зустрічалися твердження, подібні тим, що засновники марксизму є чи не основоположниками сучасної системології, або, навіть, кібернетики [29, с. 81].

Оцінюючи в загальному охарактеризовану генеалогію системних уявлень про суспільство, можна зробити такі висновки.

Проблема системності, яка виникла в лоні теоретико-методологічної рефлексії суспільних процесів, завжди привертала пильну увагу філософів і природознавців.

Як у визначенні самого поняття «система», так і в дослідженні основних питань онтології і гносеології матеріальних та духовних цілісностей були отримані важливі теоретичні результати, які є важливим матеріалом для розробки сучасної соціологічної теорії системності.

Ці уявлення, звичайно, ще не були конституйовані в особливе філософсько-методологічне утворення, вони існували у розрізненому вигляді як елементи різних філософських вчень. Інакше кажучи, системність системного знання не набула в них системного відображення.

Відзначаючи ці та інші вузькі сторони охарактеризованого системно-методологічного знання, не варто, однак, забувати і про їхню історичну зумовленість. Ні соціально-економічних, ні наукових передумов виникнення адекватних системних уявлень у XVI—XVIII ст. не існувало.

Сьогодні існує необхідність в подальшому дослідженні логіки системно-пізнавального процесу [29, с. 29], розробці різних аспектів системної методології [30, с.154-18], найперше, спрямованих на соціальну імплементацію.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Послання Святого Апостола Павла до римлян. Глава 9. Святе письмо/ - Київ: Віра, 1991. – 252 с.
2. Ustič S. Principy systémového přístupu ke zkoumání sociální skutečnosti// – Praha. Filozofický časopis. - 1988. - Ročník XXXVI. - č. 6. - s.894-907
3. Устич С.І. Системне дослідження суспільства/ Львів: Світ, 1992. - 136 с.
4. Шеллинг Ф. В. И. Система трансцендентального ідеалізма/ Л.: Нева, 1936. - 312 с.
5. Гегель. Соч. - Т. 2./ М.- Л.: Политиздат, 1934. - 353 с.
6. Кант И. Соч.- Т. 2./ М.: Наука, 1964.- 353 с.
7. Кант И. Соч. -Т. 6. /М.: Наука, 1966. – 273 с.
8. Кант И. Соч. -Т. 5. /М.: Наука, 1966. – 391 с.
9. Кант И. Соч. -Т. 3. /М., Наука, 1964.- 367 с.
10. Гегель. Соч. - Т. 2. / М.- Л.: Политиздат, 1934. - 353 с.
11. Шеллинг Ф. В. И. Система трансцендентального ідеалізма/ Л.: Нева, 1936. - 312 с.
12. Гвишиани Д. М. Материалистическая диалектика — философская основа системных исследований// Системные исследования. М.:Мысль, 1989. – 564 с.
13. Кант И. Соч. -Т. 3. /М., Наука, 1964.- 367 с.

© Халансис А.В.

14. Кант И. Соч. -Т. 3. /М., Наука, 1964.- 367 с.
15. Кант И. Соч. -Т. 3. /М., Наука, 1964.- 367 с.
16. Гегель. Соч. - Т. 4. / М.- Л.: Политиздат, 1934. - 353 с.
17. Кант И. Соч. -Т. 6. /М.: Наука, 1966. – 273 с.
18. Кант И. Соч. -Т. 3. /М., Наука, 1964.- 367 с.
19. Гулыга А. Кант. М.: Мысль, 1981. - 176 с.
20. Puršova J. Vyvoj systemových teorií společnosti/ Praha: Vyvoj, 1984.- 321 s.
21. Pareto V. Sociological Writings/ London: Bridges,1966. - 270 p.
22. Сочинения Герберта Спенсера. Основания социологии. Ч. 2. Индукция социологии/ СПб:Нева, 1898. – 278 с.
23. Сочинения Герберта Спенсера. Основания социологии. Ч. 2. Индукция социологии/ СПб:Нева, 1898. – 278 с.
24. Сочинения Герберта Спенсера. Основания социологии. Ч. 2. Индукция социологии/ СПб:Нева, 1898. – 278 с.
25. Сочинения Герберта Спенсера. Основания социологии. Ч. 2. Индукция социологии/ СПб:Нева, 1898. – 278 с.
26. Сочинения Герберта Спенсера. Основания социологии. Ч. 2. Индукция социологии/ СПб:Нева, 1898. – 278 с.
27. Puršova J. Vyvoj systemových teorií společnosti/ Praha, Vyvoj, 1984. - 321 s.
28. Маркс К., Энгельс Ф. Твори. Т. 23/ Київ: Політвидав, 1964. – 481 с.
29. Přemisl Janiček. Systémové pojetí vybraných oborů pro techniky/Brno: Akademické nakladatelství, 2007.- 573 s.
30. System: social// International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences.- Amsterdam-Paris-New-York-Oxford-Shannon-Singapore-Tokyo, 2011.-Vol.23. - P.15418-15422.

Халансис А.В. – доктор философских наук, профессор кафедры философии Национальной металлургической академии Украины.

УДК 13+355.01

ВІЙНА ЯК БІЗНЕС-ПРОЕКТ?

У статті з позицій філософії (метафізики) історії проаналізована гіпотеза про економічну детермінації військових конфліктів.

Ключові слова: війна, всесвітня історія, метафізика історії.

ВОЙНА КАК БИЗНЕС-ПРОЕКТ?

В статье с позиций философии (метафизики) истории проанализирована гипотеза об экономической детерминации военных конфликтов.

Ключевые слова: война, всемирная история, метафизика истории.

A WAR AS A BUSINESS PROJECT?

In the article from the standpoint of philosophy (metaphysics) of history analyzed the hypothesis about economic determination of military conflict.

Keywords: war, world history, metaphysics of history.

Почему на протяжении истории люди регулярно вели войны, какие метафизические причины стоят за фактом повторяющегося международного насилия? Одна из самых известных, и уж точно, самых популярных (если под «популярностью» понимать широкую распространенность как в научных кругах, так и за их пределами) версий ответа на этот вопрос постулирует экономическую детерминированность международных конфликтов, выраженную в экономических противоречиях между государствами, в конкуренции, в стремлении к овладению рынками, природными ресурсами и т.д. Так, Вудро Вильсон риторически вопрошал: «Есть ли на белом свете хоть один мужчина, хоть